

UDK 811.163.4:929Томановић Л.

Ставови Лазара Томановића о језику и правопису

Јелена ГАЗДИЋ

Апстракт:

У чланку се анализирају језичка и правописна схватања Лазара Томановића. Посебна пажња посвећена је његовој полемици коју је водио са Јованом Павловићем у часопису *Црногорка* (1884). Текст приказује и Томановићева схватања о дијалекатским облицима, употреби великог слова и правилима интерпункције. Истраживање показује да је Томановић, иако наклоњен потпуној еуфонији, временом прихватио прагматичнији приступ, што одражава динамику језичке стандардизације у Црној Гори и шире.

Кључне ријечи: • Лазар Томановић • потпуна еуфонија • умјерена еуфонија • правопис • српски језик

Ставови Лазара Томановића о језику и правопису

Јелена ГАЗДИЋ

Увод

Лазар Томановић (1845–1932) је рођен у Лепетанима, у Боки которској, а умро је у Јошицама у Херцег Новом. Школовао се у родним Лепетанима, Манастиру Савини, Задру, Новом Саду, Пешти и Грацу. Током школовања у Новом Саду и Пешти спријатељио се са Миланом Јовановићем, а осим Јовановића узорима су му били и Михаило Полит-Десанчић, Светозар Милетић, које је такође упознао у Новом Саду.

У вријеме школовања у Задру, 1866. године прикључио се покрету Уједињене омладине српске и трудио се да „проширује рад ђачких дружина на литерарно упознавање српске књижевности и вежбање у српском језику и на Шибеник, Скрадин, Котор и Будву“ (Ј. Суботић 1984: 317; уп. Газдић 2021). У овом православном училишту у то вријеме био је забрањен Вуков правопис, али су полазници Задарске богословије кријући читали Вукове књиге и у

приватној преписци користили Вуков правопис, о чему је писао и сам Томановић¹.

Иако су катихете формално забрањивале Вукову графију и ортографију, поједини од њих одиграли су важну улогу у националном буђењу православних гимназијалаца. Посебно се истиче Задранин Љубомир Вујновић, за кога је Л. Томановић забиљежио да није сигуран „да ли би из италијанске гимназије изашао као ватрен Србин“ да није било Вујновића, који је „пола сата диктирао лекције, а друго пола сата нас катехизирао у Српству“ (Томановић, 1926: 103)².

Томановић се активно бавио политиком, борећи се за остваривање права и циљева српског народа у оквиру Далматинског сабора и Српске странке, при чему је стицао искуство и у области публицистике, као уредник и као дописник неких часописа. Уређивао је са Иваном Данилом *Прилог уз Народни лист*, а био је дописник новосадске *Заставе*, венецијанског дневника *II Тетро*, задарског *Српског листа* и задарског *Вука* (Ј. Суботић 1984: 318). Забиљежена је његова сарадња и у *Бранковом колу*, *Јавору*, *Стражилову*, *Дубровнику*, *Српској зори*, *Србобрану*. Након доласка у Црну Гору постао је дописник тј. сарадник у многим листовима и часописима, а уређивао је и неколико публикација (Лукетић 1978: 187, 188) – *Нову Зету*, годишњак *Грлицу* (1889–1893, 1897) и неко вријеме *Глас Црногорца*. Познати су и његови научни и публицистички радови које је издао као посебна дјела, а најзапаженија је монографија посвећена Његошу, за коју је награђен првим степеном ордена Светог Саве. То је и најобимније Томановићево дјело и синтеза његовог „књижевнојезичког стваралаштва“ (Лукетић 1978: 188, 189; Суботић 1986: 58). Његова непотпуна библиографија броји више од 300 јединица (Лукетић 1978: 187).

На Цетиње је дошао осамдесетих година 19. вијека на позив тамошње владе и ту се истакао у вршењу бројних државних

1 „премда смо кријући и од богословаца јоту употребљавали у приватним писмима“ (Томановић 1926: 103).

2 „Из тог гнезда изашли су, осим Томановића, Ј. Накићеновић, Ристо Ковачић, Илија Беара, Глигорије Скочић и многи други [...]. Сви они заједно, и Ристо Милић, песник из Рисна, радили су на популаризацији српске књиге, неговању традиције, обичаја, језика и ширили име српско“ (Калинић 2014: 308).

и политичких улога – обављао је функцију секретара Сената, био је министар правде, предсједник Великог суда, предсједник Министарског савјета, министар иностраних послова (Лукетић 1978: 187).

Полемика са Јованом Павловићем у Црногорки

У прилозима часописа *Нова Зета* (чији је био уредник), Лазар Томановић заступао је становиште да су за постизање јединства у књижевности неопходни „фонетски правопис и ијекавски изговор“. Он је указивао да су Хрвати већ прихватили штокавштину и да настоје да уведу фонолошки правопис, да су икавци усвојили ијекавштину, док су ијекавци напустили дио свога изговора; стога је, по његовом мишљењу, и на екавцима била обавеза да прихвате ијекавски изговор. Тај „закаснио потез“, који је уследио четврт вијека након Вукове смрти, остао је без ширег одзива у научној јавности (Шуковић 1987: 46).

Ми ћемо овдје скренути пажњу на једну пријатељску полемику око језика и правописа у часопису *Црногорка* коју је Томановић покренуо 1884. године с Јованом Павловићем, уредником поменутог часописа. Наиме, и Павловићу и Томановићу су били блиски ставови Вука Караџића у вези са реформом српског књижевног језика, али су имали различита схватања о томе како одређене дијалекатске форме уједначити са Вуковим стандардом. Томановић „је проблем кодификације гласовних промјена повезивао са примјеном неограниченог фонолошког начела (‘потпуна еуфонија’): како изговараш – тако пиши. Павловић се пак задржавао на одређеним ограничењима у вези са примјеном поменутог начела (Суботић 1982: 77).

Томановић је замјерао уреднику *Црногорке* што је исправљао његове примјере „према правилима потпуне еуфоније“, али недоследно, па се „ће-ће“ поткрала која Томановићева „погрешка“. „Тако се догодило да су моји чланци изашли печатани ни по већином владајућијем правилима еуфоније, ни по еуфонији која влада колика је Херцеговина и Црнагора са њиховијем приморјем, по којој би ја шћио писати“ (Црн. 1884: 313).

У даљем тексту Томановић износи „аргументе“ због којих се држи правила потпуне еуфоније. Он наглашава да слиједи начело „како изговараш тако пиши“, али свој чланак ипак завршава помирљивим тоном: Ако ми ове моје назоре можеш довољнијем разлозима промијенити, ја бих ти зафалан остао. У противном случају предложио бих ти, да усвојиш потпуну еуфонију у 'Црногорки'. То би ако ништа изазвало пажњу нашијех језикословаца, тер би се и ово питање коначно рјешило, што вапије наш правопис. Ако бисмо се вратили у шљед тог рјешења на умјерену еуфонију, мала штета, и да смо већи ауторитети у овој струци (Црн. 1884: 313).

На основу наведеног цитата јасно је да је Томановић тежио досљедности у примјени еуфоније, тј. фонолошком правопису, али видимо да није био искључив, већ спреман да своје мишљење промијени ако добије снажније аргументе. На ово Томановићево излагање стигао је Павловићев одговор „драгом пријатељу“, који има посебан значај јер открива у којој мјери је у часопису заиста био поштован аутентичан језик и правопис сарадника:

„Што се тиче самога твога чланка 'На повратку з Бранкове светковине', ја сам хтио, да он изађе по ономе правопису, којим си га ти написао – премда се с њим никако не слажем –, но у штампарији при слагању и послје при коректури учињене су, против моје воље, измјене, о којијема ми пишеш, те је доиста изишло њешто поправљено, а њешто је опет задржано по твом правопису“ (Црн. 1884: 313).

Ово свједочи да текст сарадника није објављиван у изворном облику, већ је пролазио кроз одређену врсту „коректуре“ која је мијењала аутентичан језик прилога. Ипак, остаје дискутабилна Павловићева тврдња да су измјене вршене против његове воље. Будући да је био уредник часописа, тешко је прихватити образложење да су коректори могли уносити интервенције без његове сагласности (Уп. Газдић 2021). Стога остаје отворено питање: да ли је Павловић настојао да се оправда пред пријатељем, или је, пак, постојао неко „надређен“ који је доносио коначну одлуку о језику и правопису Томановићевог текста?

Значајнији дио Павловићевог одговора јесу његова стручна образложења зашто не треба у потпуности примјењивати еуфонију. Он наглашава да се еуфонија односи само на поједине

ријечи, али не и на више ријечи у низу, нити на читаве реченице, тј. да се одређене гласовне алтернације врше само у оквиру једне ријечи:

„По данашњем нашем правопису еуфонија се простира само на ријечи за себе, на гласове у појединим ријечима, а не на више ријечи међу собом, на читаве реченице. Тако пишу наши најбољи филолози почињући од Даничића па на ниже. У њих се угледам и ја“ (Црн. 1884: 313).

Павловић своју аргументацију поткрепљује примјерима, наводећи да би досљедна примјена еуфоније довела до облика: *ш ђететом, Бок ти помогао, Вуг дође*. Такође, он одбацује облике *шјутра, шјеме, шјекира*, образлажући да је исправно писати или *сјутра, сјеме, сјекира* (без претварања), или *шутра, шеме, шекира* (са потпуним претварањем), али никако форме типа *шјутра*. Иако признаје да се у Приморју и Црној Гори ови облици изговарају, он их сматра провинцијализмима, корисним за филолошка истраживања, али неприхватљивим за књижевни језик. Његов став је да би укључивање локализама довело до раскомадавања језика на више дијалеката.

„Што се тиче писања ријечи: *шјутра, шјеме, шјекира* и т. д., то је са свијем погрјешно, јер по правилу ваља писати: или *сјутра, сјеме, сјекира* (тако пише Даничић и сви други за њим, па и ја) или *шутра, шеме, шекира*, а никако *шјутра, шјеме, шјекира*, јер то би било против сваког правила. Дакле или непретварање или претварање. Ако ћемо усвојити непретварање, онда остаје: *сјутра, сјеме, сјекира*, што је доиста лако и изговорити без претварања. А ако усвојимо претварање, правило гласи, да **ј** мора погинути без трага, претворивши **с** у **ш**, и онда **ј** не може опет на ново искрснути, па да буде: *шјутра, шјеме, шјекира*, него би морало бити: *шутра, шеме, шекира*.

Знам лијепо, да се те ријечи на овим странама изговарају онако као што ти велиш, премда не свукуд једнако, јер док се оно **ш** код вас у Приморју изговара мекше (ваљда упливом талијанштине) као оно пољско **ѕ** с рогом одозго, код нас овамо изговара се оштрије и ближе је самом гласу **ш**. Е ма то су провинцијализми, који треба да су познати филолозима, јер им могу служити као материјал за њихове студије, али се не могу узети за

опште правило језика. Ако би се почело писати онако како се провинцијално говори на овој или оној страни нашега народа, онда бисмо од јединства својега језика отишли још даље него што смо данас су три дијалекта, јер би нам се језик раскоматао на десетак дијалеката, кад бисмо провинцијализме унијели у писаћи језик (Црн. 1884: 314)“.

Можемо констатовати да Павловић одбацивањем облика *шјутра*, *шјеме*, *шјекира* покушава да очува досљедност правописног система и да је против хибридних рјешења која не прате јасну гласовну логику (или пуно претварање, или пуно непретварање). Локалне облике признаје као дијалекталне чињенице, али их искључује из књижевнојезичке норме у име стандардизације и језичког јединства. Овим ставом Павловић истовремено показује свијест о дијалекатској различитости, али и чврсто прескриптивно опредјељење да се књижевни језик не треба ослањати на провинцијализме, већ на општеприхваћена рјешења утемељена у филолошком ауторитету (Даничић и следбеници).

Упркос неслагањима, Павловић је расправу завршио пријатељски и са дозом ироније на сопствени рачун:

„Ми нијесмо стручни филолози, ни ја ни ти, премда сам ја (допусти ми мало сујете!) написао или боље рећи извео по Даничићу неку ‘Малу Српску Граматику’, с којом наравно нијесам барут пронашао. Али ту су наши филолози, па нек нам они суде. Ја ћу се њиховом суду покорити“ (Црн. 1884: 314).

Томановић је затим објавио још један чланак у *Црногорки*, у којем је наставио да брани своје ставове. У расправи између Лазара Томановића и Јована Павловића кључно је било питање да ли треба прихватити фонолошки правопис („потпуну еуфонију“) или морфонолошки („умјерену еуфонију“). Павловић, позивајући се на Даничића, истиче да ни најбољи филолози не изводе еуфонију у свим случајевима, чак ни у појединим ријечима:

„Тако н. пр. они не пишу: љутски (ни љуцки) него људски, не пишу: гратски (ни грацки) него градски, не пишу: хрвацки него хрватски. (...) Тебе пак (и многе друге наше писце, нарочито млађе) видим гђе пишете: хрвацки, љуцки, грацки; но још вас нијесам видио да пишете: оцлужити (м. одслужити), нацкакивати

(м. надскакивати) оцуда (м. одсуда), оцтојање (м. одстојање) и т. д.“ (Црн. 1884: 313).

Томановић узвраћа аргументом да појава облика као што су *љуцки*, *хрвацки* проистиче из гласовних закона (претварање *дс* и *тс* у *ц*), док у ријечима *осуда*, *остојање*, *ослужити* глас *д* ишчезава испред *с*, па се не јављају облици попут *оцуда*, *оцтојање*, *оцлужити* (Црн. 1884: 331).

Иако је у овој полемици снажно заступао потпуну еуфонију, Томановић је у *Грлици* (1889–1897), коју је уређивао, одустао од досљедне примјене тог принципа (Уп. Газдић 2021). То показује да се и сам временом приклонио умјеренијем приступу.

Полемика Томановића и Павловића показује једну од кључних тачака у развоју српског правописа у XIX вијеку: сукоб између досљедног фонолошког принципа и умјереног, морфолошког рјешења. Томановићев став је био идеалистички и ослањао се на живи говор, док је Павловић тежио практичности и очувању језичког јединства. Занимљиво је да је сам Томановић касније уређивачком праксом прихватио Павловићев приступ. Ова полемика је, дакле, одраз ширег процеса стандардизације српског језика, у којем је требало помирити локалне особености са захтјевом за јединственим књижевним језиком.

Питања о језику и правопису у Гласу Црногорца

У *Гласу Црногорца* 1894. године Лазар Томановић се бавио и питањем правописа и интерпункције, и то поводом предлога Љубомира Недића упућеног Књижевно-умјетничкој заједници. Томановић најприје констатује да у српској књижевности крајем XIX вијека није постојала стабилна и уједначена правописна пракса: „Наша књижевност нема јошт стално утврђена правила правописа и интерпункције, но свак пише како њему изгледа да треба писати, тако, да се у нас, често, ни два писца не слажу у ономе у чему би требало да су сви сагласни“ (Томановић 1894: 2). Оваква констатација свједочи о високом степену индивидуалних колебања, који се јављао не само међу различитим ауторима него и у оквиру истог текста.

У том контексту Томановић излаже Недићеве предлоге, који се тичу ширења употребе великог слова. Према Недићевом мишљењу, „имена мјесеца и дана њеки пишу малијем почетнијем словима, а њеки великијем, и г. Н. Предлаже да се пишу великијем“ (исто). Он даље сматра да треба почетним великим словом писати не само властита имена већ и „ријечи, које имају карактер особенијех имена, као краљ, отаџбина, престоница – ’онда када краљ значи владајућега Краља, отаџбина Србију, а престоница Биоград’; тако исто Велика Школа, Учитељска Школа, Богословија; даље имена појединијех наука и друга нека имена, као што су н. пр. имена наставнијех предмета; па њеке апстрактне именице и појмове у опште, као што су на пр. Провиђење, Наука, Доброта, Лијепо и многи други“ (Томановић 1894: 2). Овакво инсистирање на великим словима свједочи о симболичкој и наглашеној функцији правописа, гдје се истичу институционални, културни или апстрактни појмови.

Међутим, иако износи Недићеве ставове, Томановић у закључку истиче њихову споредност у односу на важније језичке проблеме. Он изричито наглашава да је „битније потакнути питање о јужном и источном изговору“ (Томановић 1894: 3). На тај начин поставља хијерархију језичких питања: питања правописа и интерпункције свакако су важна, али остају у другом плану у односу на питања која задиру у саму основу књижевнојезичке норме.

Закључак

Лазар Томановић је био једна од значајнијих личности у развоју српског књижевног језика у XIX вијеку, настојећи да кроз примјену фонолошког правописа и ијекавског изговора обезбиједи језичко јединство. Његове полемике са Јованом Павловићем показују разлику у приступима: Томановић је заговарао досљедну „потпуну еуфонију“, док је Павловић инсистирао на умјереном и практичном рјешењу. Томановић је критички анализирао и предлоге Љубомира Недића о великом слову и интерпункцији, истичући да та питања, иако важна, нису пресудна у односу на суштинске језичке проблеме, као што је јединство изговора и

књижевнојезичка норма. Полемике показују да је стандардизација српског језика била процес у којем је требало помирити локалне говорне особености са општим правописним нормама. Иако је Томановић првобитно заговарао строг фонолошки приступ, временом се примирно окренуо умјереном начину, тј. морфонолошком правопису, што одражава динамику језичке стандардизације у Црној Гори и шире.

Литература

Газдић, Јелена 2021. *Језик цетињских годишњака и недјељника из 19. вијека*, Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Одјељење за српски језик и књижевност.

Калинић, Војин Д. 2014. „Културни препород Срба у северној Далмацији од 1848. до 1914“, докторска дисертација, Факултет политичких наука, Београд, 2014.

Лукетић, М. 1978. *Црногорски књижевни часописи 1871–1891. Библиографија*. Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“.

Суботић, Јелисавета 1982. „О неким филолошким питањима у Црној Гори с краја XIX вијека“. *Зборник радова професора и сарадника Наставничког факултета у Никшићу*, бр. 5–6, Уредник Слободан Калезић (стр. 71–79), Никшић: Универзитет „Вељко Влаховић“ у Титограду.

Суботић, Јелисавета 1984. „Погледи Лазара Томановића на језичку и правописну праксу у Црној Гори крајем XIX вијека: поводом 30-годишњице смрти“.

У: *Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности*, 15–16, Уредници Лазар Сеферовић и Марија Црнић Пејовић (стр. 317–325). Херцег Нови: ЈУ Градска библиотека и читаоница Херцег Нови.

Томановић, Лазар 1926. „Милетићев утицај на приморју“, *Летопис Матице српске*, Нови Сад, (стр. 103).

Томановић, Лазар. 1894: *Глас Црногорца: недјељни лист за политику и књижевност*, бр. 19, стр. 2, 3.

Црногорка, (1884–1885). *Црногорка. Лист за књижевност и поуку. 1884–1885*. Фототипско издање. [Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, књига V, 1981].

Шуковић, Радивоје 1987. „Примјена Вукове језичке и правописне норме у црногорској штампи XIX вијека“, *Зборник радова са научног скупа Вук Ст. Караџић и Црна Гора*, Титоград: ЦАНУ.

Summary

LAZAR TOMANOVIĆ'S OPINIONS ON LANGUAGE AND ORTOGRAPHY

JELENA GAZDIĆ

The paper analyzes opinions on language and ortography of Lazar Tomanović, who was one of the significant personalities in the development of standard Serbian language in the 19th century in Montenegro, and who initially intended, by application of phonological ortography of iekavian speeches, to provide linguistic unity. Particular attention is dedicated to his polemics led with Jovan Pavlović in the Montenegrin Journal Crnogorka (1884). The text also presents Tomanović's opinions on dialectal forms, use of capital letters and the rules of punctuation. The study shows that the standardization of the Serbian language was a process through which the local speech characteristics were to be suited to general ortographic norms. Although Tomanović initially supported strict phonological approach, with time he accepted morphological ortography, which reflects the dynamics of speech standardization in Montenegro and wider.

Key words: • Lazar Tomanović • complete euphony • moderate euphony • orthography • Serbian language